

УДК 340.14

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i4.120>**О. Ю. Іванов**

кандидат юридичних наук,

старший викладач кафедри теорії та історії держави і права

Національної академії Служби безпеки України

orcid.org/0000-0002-5890-5369

**ПРИЧИНИ ТА ПЕРЕДУМОВИ РОСІЙСЬКОЇ ЕКСПАНСІЇ
ЩОДО ТЮРКСЬКИХ ТА УГРО-ФІНСЬКИХ НАРОДІВ
(ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ XV – СЕРЕДИНА XIX СТ.): ІСТОРИКО-ПРАВОВА ОЦІНКА**

У статті в контексті сучасної агресивної політики Російської Федерації на міжнародній арені подано системний аналіз причин та передумов російської експансії щодо тюркських та угро-фінських народів на різних етапах історії, які зумовили подальший асиміляційний ухил політики щодо них. Розкрито стратегічне значення просторів Середньої Азії та Сибіру для Російської імперії, що визначало особливості її політики щодо цих територій. З'ясовано, що всі завоювання супроводжувалися ретельним збиранням відомостей про підкорювані народи, у зв'язку з чим продемонстровано особливості роботи чиновництва в цьому напрямі та висвітлено основні групи джерел відомостей про населення і території тюркських та угро-фінських державних утворень, серед яких – спогади і щоденники учасників військових походів, записки і щоденники мандрівників, а також статистичні відомості та аналітичні матеріали органів влади, створених після захоплення територій. При цьому вказано, що систематичне і впорядковане накопичення царським урядом докладних відомостей про стан справ у азійських народів завжди відбувалося з використанням налагодженої системи постійних інформаторів. Підкреслено наявність потужного ідеологічного підґрунтя російського експансіонізму, яке проявилось і у випадку з цими етносами. Наголошено на особливій ролі пропагандистського складника в забезпеченні передумов для російської експансії, а також на ретельній попередній роботі з місцевим населенням. Виходячи з проаналізованих у ході дослідження документальних джерел та імперської історіографії, висвітлено фактори, котрі, з точки зору представників царату, зумовлювали важливе воєнно-стратегічне значення тюркських та угро-фінських територій для Російської імперії. У процесі дослідження автор дійшов висновку, що причини та передумови російської експансії щодо тюркських та угро-фінських народів у різні часи опосередковувалися такими факторами, як «цивілізаційна місія» Москви, колоніалізм як основа її зовнішньої політики, а також необхідність «захисту кордонів» (причому як власних, так і західноєвропейських держав).

Ключові слова: стратегічне значення, підкорення, тюрки, угро-фіни, російська експансія.

**Ivanov O. Yu. REASONS AND PRECONDITIONS OF RUSSIAN EXPANSION IN RELATION TO THE
TURKIC AND FINNO-UGRIC PEOPLES (LAST QUARTER OF THE XV – MIDDLE OF THE XIX CENTURIES):
HISTORICAL AND LEGAL ASSESSMENT**

In the context of the current aggressive policy of the Russian Federation in the international arena, the article presents a systematic analysis of the causes and preconditions of Russian expansion towards the Turkic and Finno-Ugric peoples at different stages of history, which led to further assimilation policy. The strategic importance of Central Asia and Siberia for the Russian Empire was revealed, which determined the peculiarities of its policy towards these territories. It was found that all the conquests were accompanied by a careful collection of information about the conquered peoples, in connection with which the peculiarities of the bureaucracy in this direction were demonstrated and the main groups of sources of information about the population and territories of Turkic and Finno-Ugric state formations were highlighted. and diaries of participants in military campaigns, notes and diaries of travelers, as well as statistical information and analytical materials of the authorities created after the capture of the territories. It is pointed out that the systematic and orderly accumulation of detailed information about the state of affairs of the Asian peoples by the tsarist government has always taken place with the use of a well-established system of constant informants. The existence of a strong ideological basis for Russian expansionism, which was also manifested in the case of these ethnic groups, is emphasized. Emphasis was placed on the special role of the propaganda component in providing the preconditions for Russian expansion, as well as on the careful preliminary work with the local population. Based on the documentary sources and imperial historiography analyzed during the study, the factors that, from the point of view of the tsarist representatives, determined the important military-strategic importance of the Turkic and Finno-Ugric territories for the Russian Empire are highlighted. In the course of the study, the author concluded that the causes and preconditions of Russia's expansion toward the Turkic and Finno-Ugric peoples were at various times mediated by factors such as Moscow's "civilizational mission", colonialism as the basis of its foreign policy, and the need to "protect borders" (and both own and Western European countries).

Key words: strategic importance, conquest, Turks, Finno-Ugric peoples, Russian expansion.

Постановка проблеми. Історія доводить, що загарбницькі прагнення завжди були невід'ємним елементом російського зовнішньополітичного курсу. Зазначене сприяло поступовому формуванню експансіоністської ідеології – системи принципів, на яких базувалася геополітична парадигма

московської держави в аспекті взаємодії з тими політичними утвореннями, які становили для неї значний стратегічний інтерес. Відповідно до цього постійні завоювальницькі заходи по праву можна розглядати як сенс існування Росії. З-поміж завойованих за тривалий проміжок часу народів осо-

бливе місце посідають такі їхні групи, як тюрки та угро-фіни. Нині більшість із цих етносів, перебуваючи у складі РФ, не мають власної батьківщини поза її межами, що фактично зводить нанівець будь-які їхні прагнення до реалізації права на національно-державне самовизначення. Вочевидь, у попередні періоди представники їх піддавалися систематичній асиміляції, що в результаті призвело майже до повного винищення як самих цих народів, так і можливостей їх повноцінного національно-культурного розвитку. Натепер увага міжнародної спільноти прикута до агресивних дій РФ у різних регіонах світу, а тому з'ясування того, з яких причин і за допомогою яких механізмів російські правителі один за одним підкорювали тюркські та угро-фінські народи, набуває особливої наукової та практичної значущості. При цьому слід урахувати, що виходячи із законів діалектики саме причини експансії зумовлюють вибір конкретних механізмів її реалізації щодо відповідних об'єктів.

Історіографічна довідка. Переважний масив серед літератури щодо передумов та причин поширення російської експансії проти тюркських та угро-фінських народів становлять праці істориків Російської імперії. Вони створювалися в період 1722–1917 рр. – від часу видання Петром I указу про створення нової концепції історії «централізованої російської держави» до падіння російської монархії, в умовах якого актуалізувалася проблематика національного самовизначення окремих її народів (у тому числі тих, яким присвячена наша стаття). Ця група досліджень, базована переважно на здобутих царськими чиновниками відомостях про життя тюрків та угро-фінів, цілісно відображає інтерпретацію їх захоплення самодержавним урядом з боку представників останнього, а також стратегічне значення цих завоювань для Росії. Історики радянської доби, подекуди критикуючи своїх колег із попередньої епохи за вихваляння «жорстокості царизму», загалом дотримувалися схожої парадигми у своїх роботах, однак посилюючи ще більше акцент на беззаперечно «позитивному» значенні приєднання названих етносів до російської держави. Сучасні російські науковці, продовжуючи цю лінію, додають псевдоюридичні аргументи на предмет «законності» згаданих дій російських чиновників у попередні епохи. Дослідники ж західного світу та України на сучасному етапі досліджують переважно ранню історію тюркських та угро-фінських народів, не вдаючись до проблем російської експансії. Із зазначеного очевидно, що праць, в яких було би надано неупереджену оцінку причин та передумов російської експансії щодо тюркських та угро-фінських народів, наразі бракує.

Мета статті та хронологічні межі дослідження. З урахуванням зазначеного вважаємо за доцільне

визначити мету нашої статті, як створення цілісної моделі передумов та причин російської експансії щодо тюркських та угро-фінських народів, котрі зумовили подальшу асиміляційну політику щодо них. Вибрані хронологічні межі дослідження (остання чверть XV – середина XIX ст. ст.) охоплюють часи поступового включення до складу Московського царства, а згодом – Російської імперії, державних утворень тюрків та угро-фінів.

Виклад основного матеріалу. Історична практика доводить далеко не першорядну роль безпосередніх військових дій у приєднанні Росією територій тюркських і угро-фінських володінь. Досить часто розроблявся комплекс заходів, що сприяли його проведенню як зовні добровільного. Сучасник досліджуваних нами подій англійський історик Вамбері в 1868 р. дав цілісну неупереджену оцінку проявів російського експансіонізму щодо тюрків і угро-фінів. Із цього приводу він писав: «Вивчаючи історію завоювань Росії на азіатському материкау, від великої Амурської області до самих незначних володінь, придбаних останнім часом, ми бачимо, що завжди і всюди вторгненню передують одна і та ж політика інтриг і підступів, сіяння насіння розбрату, підкуп, приманка, за допомогою самих непорядних засобів» [1]. Поряд із такою точною викривальною характеристикою вчений виділив загальні стадії, які проходила російська політика під час завоювання кожної конкретної країни. У загальному вигляді ці стадії можуть бути представлені так:

1) встановлення міцних торгових відносин з тубільцями ще до безпосереднього завоювання;

2) використання політичної нестабільності в сюжеті державі з метою створення *casus belli*, тобто приводу до початку військових дій і, відповідно, майбутньої окупації;

2-а) у разі відсутності такої ситуації – формування агентурної мережі в середовищі наближеної до місцевого правителя знаті й розпалювання розбрату між її представниками, спроби підкupu місцевих правителів з метою «схиляння до послуху»;

3) безпосередні військові дії починалися тільки тоді, коли колосальними зусиллями російських емісарів удавалося посварити між собою азіатських правителів, тим самим позбавивши об'єкт свого завоювання можливих союзників;

4) накопичення царським урядом докладних відомостей про стан справ у азіатських народів з використанням налагодженої системи постійних інформаторів.

Про роботу російської агентури, підкреслюючи її особливу роль у здійсненні експансії, Вамбері писав так: «Завдяки невсипущій пильності своїх емісарів і невтомному прагненню своїх дипломатів петербурзький кабінет часто про найбільш таємні події в сусідній країні дізнається швидше

і ґрунтовніше, ніж сам тубільний уряд. Незалежно від того, що в Петербурзі існує спеціальне товариство, яке має можливість отримувати користь із практичного знайомства його членів з різними частинами Азії, Росія нерідко використовує якогось киргиза, бурята, черкеса або монгола, якому дано російське виховання, як своє знаряддя в його цілком або наполовину підкореній вітчизні. В Англії ми бачимо зовсім протилежне» [1]. Говорячи в цілому про очевидні речі, Вамбері акцентує увагу на тих методах, які в країнах Заходу вже на той час відійшли в минуле, а росіянами все ще продовжували використовуватися. Крім цього, Росія показана як антипод усього цивілізованого світу, який сам собі надав право на розпорядження долями цілих народів. Нарешті, стає очевидним, що глибина проникнення російської агентури якраз і була визначальним фактором, який забезпечив усі подальші заходи із захоплення, а потім і підкорення державних утворень тюрків і угро-фінів.

Усі відомості, одержувані Москвою про тюрків і угро-фінів, об'єднані в кілька основних груп джерел [2]:

– спогади і щоденники учасників військових походів – опис експансії як мирного напрямку зовнішньої політики, опір місцевого населення (чи не правителям);

– записки і щоденники мандрівників – докладний географічний опис (збір відомостей наукового характеру);

– статистичні відомості та аналітичні матеріали органів влади, створених після захоплення територій – найвідоміші – Писцова книга Яренського повіту (1628–1629 рр.), Переписні книги (1646 і 1678 рр.) – містили дані з топонімії, гідронімії, фамільного й іменного складу, міграції населення, адміністративного устрою, оподаткування, стану селянського господарства (землеробства, полювання, рибальства, промислів), складу сім'ї, питань історії та мови, опису сіл, кількості жителів, церкви, земельних відносин [3]. Також велися дозорні, межові та розшукові книги.

В інтерпретації російських істориків імперських часів причини експансії самодержавної влади на території проживання тюркських і угро-фінських народів виглядають так:

1) територія Середньої Азії була для Росії розмінним ринком для реалізації товарів з низьким рівнем конкурентоспроможності;

2) можливість необмеженої безмитної торгівлі та вивезення місцевих товарів у разі приєднання (до кінця XIX ст. за рік вивозилося до 18 найменувань товарів);

3) через територію Середньої Азії привабливим виглядало прокладання нових транзитних шляхів для торгівлі з багатими країнами Азії – Китаєм та Індією (розвиток дипломатії через торгівлю);

4) прагнення царизму до компенсації за поразки у війнах за участю сильних європейських армій (Північна війна, Кримська війна);

5) англо-російські протиріччя на Близькому і Середньому Сході;

6) міркування воєнно-стратегічного характеру (позиції для подальшої експансії на схід);

7) наявність значної кількості природних ресурсів – цінні будівельні матеріали (Тівдійські мармурові ломки): мармуроподібні або зернисті вапняки і доломіт, глинисті сланці, що мають щільне утримання, пісковики, що складаються з дрібних зерен кварцу, пов'язаних кварцовим цементом, солом'янський камінь (солом'янська брекчія) або діоритовий конгломерат, діорити з порфірами (31 різновид). Видобуток мармуру почався в 1768 р., завод відкрився в 1807 р. і виробляв камінь для будівництва соборів (Казанський, Ісааківський) [4];

8) можливість використання місцевого населення як ресурсу безкоштовної робочої сили (більше 60-ти видів місцевих ремесел, продукція яких не виходила за межі локальних ринків, стали легкою здобиччю для російської економіки);

9) наявність значних територій для розселення торговців і колоністів (відставних військовослужбовців).

Щоб надати більшій значущості своїм завоюванням, росіяни ставили їх в один ряд з колоніальними успіхами Англії, Франції, Іспанії та Німеччини. М. Ядрінцев із цього приводу писав: «Нововідкриті країни Північної Азії і Сибіру для російської держави мали, однак, не менш важливе значення, ніж придбання великих заатлантичних колоній – для європейців» [5, с. 2]. При цьому були визначені основні напрями російської політики в цих регіонах, що характеризують її колоніальну сутність. Звернемо увагу на них:

1) ізоляція від передньоазіатських ринків і відкриття їх для Росії;

2) вивезення через Урал дорогоцінних хутр, поставки яких проводилися і на європейські ринки;

3) вивезення лікарських рослин;

4) поставки чаю з Індії через Сибір;

5) розвідування покладів «мінеральних багатств» – срібла, міді, коштовного каміння, золота;

6) вивезення мамонтової кістки й інших традиційних азійських товарів;

7) товарообмін з Азією через Бухару, Джунгарію і на кордонах Китаю (торговий оборот – до 10 000 рублів на рік).

Поряд із зазначеними вище факторами російські чиновники порівнювали уявні вигоди від своїх завоювань із можливими витратами на ці цілі. У руслі ідеології російського експансіонізму, яка наказувала мінімізацію витрат на нові придбан-

ня, невідповідність балансу за утримання нового краю могла бути визначена за допомогою таких стратегічних і економічних факторів, як:

1) великі витрати на утримання війська (насамперед була створена ландміліція – спеціальні підрозділи «для охорони кордонів», а фактично – каральні структури для відсічі бунтівному місцевому населенню, яке виступало проти колонізації прикордонних із Сибіром територій російськими купцями);

2) низькі доходи, одержувані з оподаткування тубільців (їхня середня зарплата за російських окупантів становила в середньому 12–34 рублі на місяць, у зв'язку з чим відсоток прибуткового податку був низьким);

3) пільгові умови торгівлі для російських купців і промисловців, які погодилися на освоєння нових територій (зниження мит і прибуткових податків).

З вищевикладеного очевидно, що території, в межах яких існували незалежні державні утворення тюрків і угро-фінів, розглядалися росіянами виключно як колонії. Згаданий вище імперський історик М. Ядрінцев із цього приводу писав: «Російський народ своїм розселенням на півночі і сході достатньо довів свої колонізаційні здатності. Що Росії судилося за матеріальним становищем колонізаторська роль, і що вона сама схожа швидше на величезну колонію між заходом і сходом, це відзначають європейські письменники, які займалися її долею» [5, с. 698]. У світлі наведеної позиції, починаючи з петровських часів, будь-яка діяльність російських чиновників, купців, учених, офіцерів і дипломатів, пов'язана з «відкриттям» східних земель і збором відомостей про них, розглядалася як подвиг і щедро винагороджувалася як «служіння Богу і Батьківщині».

Чимало уваги царський уряд приділяв і вихваляння своїх «героїв», поширенню слави про їхні «подвиги» серед підданих. Так, наприклад, німецький професор другої половини XVIII ст. І. Фішер, який входив до складу Імператорського наукового товариства, у своїй праці з історії завоювання Сибіру писав: «Греція, Рим, старий і новий світ можуть хвалитися героями своїми, скільки хочуть; я не знаю, чи наважилися б вони на те, що сибірські герої наші <...> чи наважилися б вони з малим числом людей напасти на такі великі народи, восьму частину землі, та при тому ще незручні та небезпечні між усіма частинами» [6, с. 630–631]. Така пропаганда слугувала збільшенню числа «експедицій» з Росії в східному напрямку. Суть цього явища полягала в тому, що який-небудь купець або воєначальник звертався особисто до царя з письмовим проханням направити його разом із військом для розвідування стратегічно важливих для держави територій з подальшим складанням докладної карти місце-

вості та її опису. Фактично ж керівник «експедиції» мав особливе завдання за іменним указом «схилити до послуху» місцевого правителя, а його військо виробляло каральні акції серед місцевого населення. Воїни, загиблі в протистояннях із місцевими повстанцями, також позиціонувалися як герої, які постраждали в «нелегкій боротьбі» за підкорення нових земель.

Оцінки російських істориків пострадянського періоду практично не відрізняються від їхніх попередників. Одним із найбільш відомих дослідників у цьому питанні був В. Похльобкін. Так, у 2001 р. він писав: «Татарські держави були першими східними сусідами Росії. Разом з іншими народами, що населяли ці держави, і перш за все з угро-фінськими народами – мордва, марійцями, мансі, удмуртами, комі-перм'яками, хантами, а також з чувашами, кетами, татарські народи брали фактично участь у складанні і створенні багатонаціональної Російської держави на великій території від Оки до Єнісею» [7, с. 165]. Згадуючи при цьому ще й про «вроджену покірність» російського народу, автор викладає неоімперський погляд на російську експансію щодо перерахованих ним народів, зберігаючи при цьому основні посили імперської та радянської науки.

Аналіз історіографії та джерельної бази дозволяє виділити поряд із «цивілізаційною місією» і колоніалізмом ще один фактор, за допомогою якого росіяни довели «велич» своєї експансіоністської політики в Середній Азії і Сибіру. Йдеться про політику «захисту кордонів». При цьому слід зазначити, що якщо у випадку зі знищенням гетьманської України та Кримського Ханства в останній чверті XVIII ст. російське самодержавство мотивувало свої дії нібито виключно захистом своїх південно-західних кордонів, то державні утворення тюрків і угро-фінів підлягали винищенню як такі, що становили істотну загрозу не тільки для Росії, але й для всіх європейських країн: «Хоча такі люди не в змозі були винищити затвержене російське володіння в Сибіру, однак грабежем, смертовбивством і вогнем могли заподіяти велику шкоду, інших собі подібних похитнути в їхній вірності і заводити невпинні обурення» [6, с. 323]. Саме цей аргумент і був серед ключових у російській зовнішньополітичній риторичі. Так, багато придворних істориків з гордістю відзначали, що до кінця XVI ст. всі татарські держави (Золота Орда, Казанське, Астраханське, Сибірське ханства і Ногайська Орда) перестали існувати, їхня територія і населення ввійшли до складу «об'єднаної Росії». При цьому часто підкреслювалося, що російські кордони з кінця XVI ст. – з початку XVII ст. «переступили з Європи в Азію, за Уральський хребет», що сприяло створенню «багатонаціональної держави». Із цим періодом

завичай пов'язують набуття Росією статусу імперії, яка представляла собою свого роду «спільноту держав» – якогось контрольованого союзу «великих державних утворень», серед яких насамперед згадуються Україна, Білорусія, Прибалтика і частина Фінляндії.

Висновки. Викладене вище свідчить, що причини та передумови російської експансії щодо тюркських та угро-фінських народів у різні часи опосередковувалися такими факторами, як «цивілізаційна місія» Москви, колоніалізм як основа її зовнішньої політики, а також необхідність «захисту кордонів» (причому як власних, так і західноєвропейських держав). Усі вони зводилися до маскування стратегічного значення територій Середньої Азії та Сибіру для самодержавства. Саме тому формування конкретних причин та передумов конкретних завойовницьких дій опосередковувалося тривалим і детальним збиранням відомостей щодо підкорюваних територій і їхнього населення з подальшим визначенням шляхів якомога швидшої та повної їх окупації.

Існування самостійних тюркських та угро-фінських державних утворень не відповідало задачам російської зовнішньої політики.

Література

1. Костенко Л. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. Санкт-Петербург, 1870. 358 с.
2. Левтеева Л.Г. Присоединение Средней Азии к России в мемуарных источниках (историография проблемы). Ташкент : Изд-во «Фан» Узбекской ССР, 1986. 143 с.
3. Документы по истории коми. Сыктывкар, 1985. 386 с.
4. Олонецкий сборник. Петрозавдоск, 1886. Выпуск 2-й. 364 с.
5. Ядринцев Н.М. Сибирь как колония в географическом, этнографическом и историческом отношении. Санкт-Петербург, 1892. 720 с.
6. Фишер И.Е. Сибирская история. Санкт-Петербург : Типогр. Акад. наук, 1774. 631 с.
7. Похлёбкин В.В. Татары и Русь. 360 лет отношений Руси с татарскими государствами в XIII–XVI вв., 1238–1598 гг. : справочник. Москва : Междунар. отношения, 2001. 192 с.